

TARNAI ANDOR (*Budapest*)

Latinság és magyar nyelvűség a régi magyar irodalomban

Előadásomnak nem az a célja, hogy a magyar nyelv és a latinság viszonyáról szóló valamiféle monográfia körvonalait ismeressem, netán előzetes vázlatát, vagy épenséggel tartalomjegyzékét hirdessem meg, mert bármilyen kívánatos lenne is éppen most, a magyar irodalom történeti fogalmának átalakulása és a neolatin kutatások fellendülésének idején egy ilyen tárgyú munka, jelenleg évtizedes erőfeszítéssel sem lenne megvalósítható, több oknál fogva sem. Az egyik kétségtelenül abban áll, hogy nélkülözhetetlen alap kutatások hiányoznak hozzá: feladatokat éppen ezek némelyikének elősorolásában látom; nem programadás céljából, hanem egyes problémák világosabb felismerése és felismertetése érdekében, s azzal a szándékkal, hogy az irodalmi magyar nyelvűség körül időről időre, már-már szabályos időközönként fellobbanó vitákhoz szolgáltatassak néhány, esetleg majd felhasználható ötletet. Teszem pedig mindezt abban a meggyőződésben, hogy az egész kérdéscsoport a középkortól fogva a XIX. század első évtizedeiig újbóli átgondolásra szorul; részben a régi eredmények felülvizsgálására, részben új szempontok érvényesítésére.

Hogy ne az irodalomtörténészek eleve feltételezhető deziderátumaival kezdjem a sort, mert ez tőlem mégsem lenne illendő, de ugyanakkor azért is, hogy a mi hiánylistánk az előadás további részében még nyomatékosabbá váljék, első helyen a magyar nyelv latin jövevényszavai modern feldolgozásának témáját hozom szóba. Tudjuk, hogy ilyen tárgyú monográfiát nagyon régen írtak; azt is tudjuk most már, hogy olyan alaposan kellene elkészülnie, ahogyan Mollay Károly a magyar–német nyelvi érintkezések történetét dolgozta fel nemrég a kezdetektől Buda felszabadulásáig. Az ő könyvéből vonható le az a tanulság, hogy a magyar–latin kapcsolatok kutatójának messzemenően figyelembe kell majd vennie a latin–magyar kétnyelvűséget, sőt, hazai vonatkozásban a többnyelvűséget: ha ugyanis igaz az, hogy egy XVII. századi német prédikátor a maga számára még latinul fogalmazott, és híveinek nyelvén csak előadott vagy kinyomtatott, s ha ugyancsak igaz, hogy az egyetemek professzorai és hallgatói ugyanebben az időben latinul gondolkodtak, azt kell hinnem, hogy nálunk e megállapításokat a XVIII. század végéig kell tekintetbe venni. Más szavakkal és világosabban szólva: jól meg kell fontolni, hogy a magas képzettségű értelmiségi könnyebben írt és fogalmazott latinul, mint magyarul; azért, mert az iskolában az előbbire tanították. Az egykori két- vagy többnyelvűség máig élő bizonyágaként hadd utaljak arra, hogy latin szavak, szakkifejezések, igék és főnevek mind a mai napig minden nehézség nélkül átvehetők a magyarba, s még azok a szavak is latin formát öltenek nálunk ma, amelyek nem közvetlenül a latinból kerültek nyelvünkbe (innováció).

Ugyancsak nyelvészeti kérdés lenne az érem másik oldala: annak kutatása neve-

zetesen, hogy az évszázadok folyamán milyen magyar szavak latinosodtak el és váltak a hazai deákság tipikus tartozékaivá. A feladat nem egyszerű, de feltehető, hogy nagy segítséget nyújt majd hozzá a középkori latinság szótárának folyamatos megjelentetése. Nem lehet eléggé sajnálni, hogy Zsámboky János XVI. századi szótár-kísérlete elég nehezkésen folytatódik tovább, és a sajnálat gyenge szó annak kifejezésére, hogy máig nem tudjuk pontosan, miben áll a tipikusan hazai latinság, amelynek gúnyolói sokkal inkább vannak, mint értői; egyes problémáinak, például a *stylus curialis*nak, hallgatással mellőzői, mint szakszerű kutatói és ismerői.

A *stylus curialis* kérdéseinek felvetésével jutok el a még ebben a vázlatban is elég nagy számban elősorolható irodalomtörténeti feladatokhoz: azokhoz közelebről, amelyeket közép- és újlatin filológiai jártasság nélkül megoldani nem lehet. Az alábbiakban nem egyes esetekről vagy művekről lesz persze szó, hanem a már említett két-vagy többnyelvűség kultúrtörténeti perspektívájáról.

Először is arról, hogy a magyar kultúrát és irodalmat egy sereg hatás érte, amelynek recepciója teljességgel vagy majdnem kizárólag a latin nyelvű irodalomban ment végbe. Csak néhány adatot említik, kizárólag példaként, és csupán olyanokat, amelyekkel az utóbbi hónapokban találkoztam; csupa olyan problémát egyszerismind, amit csak a nemzetközi tudományosság szintjén kell megoldani, és amit a hazai latinság ismerete nélkül nem lehet igazán és maradéktalanul megoldani. Fontos tehát, hogy David Sigemundus *Cassoviensis Hodoeporiconj*ának tisztos helye van egy két éve megjelent német monográfiában, csak az a kár, hogy a külföldi szerző értetlenkedve áll David Sigemundus barátjának, Caesarnak neve előtt, aki nem más, mint Georgius Caesar *Cassoviensis*, vagyis Kassai-Császár György; megemlítem továbbá, hogy Julius Wilhelm Zingreff *Vermehrter Schulbossenjené*nek (1624) egy része olyan görög–latin szövegből készült, ami Szenci Molnár Albert *Lusus poeticij*ében is megtalálható, s ilyenformán Szenci a magyarországi apophthegma irodalom egyik képviselője; szót érdemel, hogy Andreas Gryphius *Papinianus*-drámáját latin fordításban előadták az evangélikus rendek eperjesi iskolájában; az ezzel kapcsolatos dráma-, iskola- és színház-történet kérdéseit nekünk kell megoldani, mert az erősen rendi szellemű átdolgozás mást elsőrendűen nem nagyon érdekelhet; jó tudni, hogy félszázaddal később Lakatos István székely plébános a hazai notitia-irodalmat szinte megelőzve fogalmazta meg *Székelyföld leírását*, csak éppen azt nem tudjuk, hogy milyen hazai hatások alatt, és meglehet, hogy a hemstedti Hermann Conring legcsekélyebb ismerete nélkül, még rendi összefüggésben kezdett fejlődni a tudományos irodalomnak e nagy jövőjű ágazata; ismeretessé vált végül, hogy a pillanatnyilag nem éppen jó névnek örvendő Niczky Kristóf a XVIII. század második felében latin államregényt írt: mind e példák lényege, azt hiszem abban áll, hogy a magyarországi latin kultúra jóval fontosabb, mint eddig gondoltuk, s ugyanakkor a latinság volt az a kommunikációs eszköz is, ami a hazai többnyelvűséget elfedte vagy áthidalta.

Ami most már ebben a vonatkozásban és történeti összefüggésben itt és most a két- vagy többnyelvűségről jó lélekkel elmondható, nem éppen sok. A középkorról csak annyi, hogy az általános analfabétizmus miatt a latin–magyar kétnyelvűség meglehetősen szűk körre korlátozódott. A latin iratokat hivatásukra jól felkészült deákok tolmácsolták írástudatlan uraiknak, a papok a szóbeliségben élő egyházi terminológia és frazeológia szerint prédikáltak és tanítottak: a két nyelv egymás mellett élt, de nem

keveredett egymással; nem „amalgamizálódott”; ha mégis, akkor is csak a szűk literátus rétegben történhetett, amelynek csoportnyelvéről egyelőre vajmi keveset tudunk.

A nyelvkeveredés nálunk a XVI. században kezdődhetett el, és valószínűleg a XVIII. században érte el csúcspontját. Pontosán abban az időszakban tehát, amikor az iskolázott emberek száma folyamatosan és állandóan növekedett, az írásbeli ügyintézés gazdasági és politikai okok miatt rohamosan fejlődött, s egyre több ember élhetett meg tollából, vagy meg sem élhetett bizonyos szintű írásismeret nélkül. A kétnyelvűség elrettentő példáit a XVII. századból szokták idézni, és Bethlen Miklós is átváltott olykor a magyarból a latinra, a korszak magyar nyelvű levelezése pedig egészében véve megközelíti a kétnyelvűség határát. Leglatinósabbak a jogi tárgyú iratok, legtisztábban magyar a költészet és az egyház nyelve, mert a pap rendíthetetlenül a régi hagyományokat folytatta tovább, s változatlanul írástudatlan néppel és jórészt még írástudatlan nemesasszonyokkal állt szemben, ha felment a szószékre.

Korántsem lehet állítani, hogy a XIX. századból keltezhető és sommásan elítélő véleményeken túl az ellatinosodás folyamatát ismernénk; nincsenek leírva a szokásrendszer szabályai sem, amelyek végső soron megszabták, hogy mikor kellett az egyik, mikor a másik nyelvet használni: annyi látszik meglehetősen biztosnak csupán, hogy a kormányhivatalokkal kizárólag latinul leveleztek a megyék és az egyes emberek, és egészen biztos, hogy Erdélyben más elvárások uralkodtak; hasonlóképpen helytállóan látszik, hogy az országon belül is megváltozott a latin és a magyar nyelv viszonya a rendi felkelések korában. Egészen biztos végül, hogy a XVII. század végére alakult ki a két- vagy többnyelvű író típusa, amely különböző változatokban és helyzetekben lényegében a XIX. század közepéig élt tovább.

Elsőrendűen irodalomtörténeti érdekű, de neveléstörténetet is érintő kérdés a kétnyelvűség latin oldalának tüzetes vizsgálata. A latin megtanulásának módja és ebben az anyanyelv szerepe mindenekeelőtt alighanem iskolai jegyzetekben lenne tanulmányozható. Kívánatos lenne tehát, hogy minél több jelenjék meg nyomtatásban belőlük, mégpedig lehetőleg teljes terjedelemben és betű szerinti hűséggel. Az ide-oda fordítás módját, valamint ennek feltételezhető szabályait — legalábbis a kezdeti lépéseket — ugyanezekben a szövegeken figyelhetnénk meg, a felnőtt emberhez illő produktumokat viszont olyan szerzők művein, mint a most éppen teljesen elfelejtett Illyés András, aki a XVII. század végén egyre-másra jelentette meg munkáit latin és magyar változatban.

A többnyelvűség esetében különösen fontos a közönség kérdése: kinek és milyen tárgyú műveket írt a régi hazán belül az, aki csak latinul fogalmazott, és hogyan választott nyelvet a két- vagy többnyelvű író. Gyakorlatilag erről sem sokat tudunk, mert ugyanazt a művet vajmi kevesen tették még maguk elé két változatban, összevetés céljából, és kissé elhamarkodott spekulációnak tetszik az az egyébként logikusnak látszó megállapítás, hogy a nyelv megválasztásában a tárgy tudományos — vagyis egyházi, iskolai vagy jogi — volta eleve a latin mellett szólt; nézetem szerint szólhatott ugyanis mellette az eladhatóság szempontja is: feltételezhető ugyanis, hogy bizonyos könyveket azért volt érdemes latinul kiadni, mert a hazai literátusok egésze anyanyelvétől függetlenül megvehette és elolvashatta. Elfogadhatónak látszik ugyanis, hogy a Regnum Hungariae ebben a tekintetben, vagy ebben a tekintetben is egységes piaccá alakult, amelyen a kiadó és a nyomdász (a mecénatúrától eltekintve) pontosan azt tette, amit

saját érdekében tennie kellett. A helyzet a középkor végi állapotot juttatja az ember eszébe: Temesvári Pelbárt hangsúlyozottan a „nép” számára latinul írt ugyan, de tudta, hogy beszédeit majd anyanyelven mondják el. Igaz, van el nem hanyagolható különbség is: a ferences népszerű műveit – Varjas Béla számítása szerint – hazai használatra nem lett volna érdemes kiadni, mert aligha akad, aki felvásárolja: a XVII–XVIII. században a könyvek – legalábbis bizonyos könyvek – biztos közönségre számíthattak Magyarországon, de bizonyos műveltségi szinten belül csak akkor, ha latinul jelentek meg, mert ezáltal a teljes hazai piac felvehette, és esetleg még külföldi érdeklődésre is számítani lehetett.

A feltételezhető közönség kérdésével kapcsolatban három nehezen megválaszolható kérdés vetődik fel: az első az, hogy mennyiben volt olvasóközönségként magyar a populus werbőczyánus, és egyáltalán mekkora volt a magyar olvasóközönség; nem kevésbé fontos másodsor, hogy a magyar és a latin mellett mekkorára tehető a más nyelvű olvasók száma, és ezek hogyan rétegezhetőek. Azt hiszem, a kutatás mai helyzetében e kérdésekre még megoldási javaslatot is bajos tenni. Annyi látszik valószínűnek csupán, hogy a XVII. század közepétől, a „szűk és szegényes a magyar nyelv” megállapítása után, valamiféle változásnak kellett megindulnia, és nem lehet pusztán véletlen, hogy Hungarus-tudatról a XVII. század vége előtt nem szokás beszélni. Valami új kezdődött ekkor; az a bizonyos új, amit jobbra csak a XVIII. század végéről szólva szokás emlegetni, és amiről még esik egy-két szó az előadás legvégén.

A harmadik kérdést, amiről itt még említést kell tenni, leghelyesebb talán a latin-ság kríziseként fogalmazni meg. Ezen azt érteném, hogy Európában a XVIII. századra a latin a tudományokban is elvesztette nagyjából vezető pozícióját, de a régi Magyarországon nem volt egyetlen nyelv sem, amely szerepét átvehette volna: ebben a történeti kényszerhelyzetben került előtérbe a német nyelvismeret, s ettől egyáltalán nem függetlenül a francia- és az olasz-tudás. Terjedésükről könyvet lehetne írni, mint ahogy írtak is már ilyeneket; talán kevésbé tudott és ezért említésre is érdemes, hogy a francia nyelvismeret kezdete a köztudatban élő időszaknál korábbra, a XVII. század végére teendő, s hogy az ország két nagyon távoli sarkában, Nagyszombatban (Szentiványi Mártonnál) és Nagyenyeden (Pápai Páriz Ferencnél) egyformán megfigyelhető. Eléggé más a helyzet a németnél, mert ez „hazai” nyelvnek számított akkoriban: a XVIII. század folyamán befolyása és tekintélye egyformán növekedett, de ennek az időszaka is korábbra teendő, legalábbis a XVIII. század legelejére: Bél Mátyás latinul írott német nyelvtana és annak erdélyi arisztokrata-csemeték számára kiadott hallei változata szerint 1720 táján kereshető a valószínű kezdet, s a nyelvtudás nyilvánvalóan előbb terjedt utazgató, külföldi egyetemeken vendégeskedő nemesek, mint a magyar anyanyelvű értelmiségiek körében.

E kérdések majdani megválaszolásával egészen biztosan közelebb jutunk a magyarországi két- vagy többnyelvűség ma nehezen áttekinthető problémájához, és egy majdan kidolgozandó felelet mintegy bevezetheti azt a probléma-komplexumot, amit az előadás befejezéseként azért tanácsos megemlíteni, mert eltérhet a mai általánosan vallott elképzelésektől, s ha egyszer kidolgozzák, új megvilágításba kerülhet általa a nyelvkérdés. Általánosnak azt a felfogást értem, amely a latinság és magyar nyelvűség vonatkozásában főleg a XVIII. század három utolsó évtizedét veszi számításba, és nem mutat különösebb érdeklődést a korábbi időszakok iránt. Azt hiszem, hogy a tényleges

állapot, az irodalmi többnyelvűségről leszűrhető következtetések és a rendiség-válságának egyes tünetei arra vezetnek majd, hogy a túlságosan irodalmi beállítottságú és nyelvújítás-központú felfogás némileg módosításra szorul.

Az esetleg új lehetőségeket nyitó és ugyanakkor új anyagot is feltárni hivatott kutatási téma kb. így fogalmazható meg: mikor jött el az az időszak, amikor a gazdasági életben nem volt többé érdektelen, milyen nyelven beszél a falvak lakossága, a „község”, vagyis az a réteg, amit később „nép”-nek szokás hívni. A középkorban a földesúr és az akkori állam számára a parasztnyelv nyilvánvalóan teljesen érdektelen volt, nem volt már teljesen az a kora-újkori, az iparosodás előtti államban, amely például az „alattvalók” számát és adózóképeségét mindenképpen növelni akarta, és nem lett érdektelen a földesúr számára sem, aki a lassanként átalakuló viszonyok között sem akart lemondani jövedelmeiről.

A magyar tudományosságban népfelvilágosító irodalomnak hívják a nyomtatott könyveknek azt a halmazát, amelyekkel a „népet” egyebek között gazdálkodásának modernizálására és egészségének megóvására akarták megtanítani. A művek egy részének címettette a „cselédes gazda”, akin egy-egy nagycsalád fejét kell érteni. A kiadványok egy másik részét nyilvánvalóan gazdálkodó kismeseknek, gazdatiszteknek, városi polgároknak, hivatalnokoknak szánták, és egészen biztosan gondoltak arra is, hogy a könyveket felolvassák, tartalmukat pedig egymásnak mesélik majd az emberek.

Maga a kiadványtípus korántsem új. Pestisjárványok idején Magyarországon is jelentek meg hasonló papok vagy orvosok tollából. Az új fejlemény az, hogy míg a korábbi időkben jobbra a boldog meghalásra tanították az embereket, most a jobb, a hasznosabb életre kívánták nevelni. Közismert, hogy minden kormány – és persze a hazai kormányzat is – az abszolutizmus jegyében, tervszerűen támogatta az ilyen vállalkozásokat. Részben maga íratott népfelvilágosító könyveket, részben kitüntette azokat, akik maguktól vállalkoztak ilyenek publikálására, legtöbbször fordítására. Ebben a birodalmi és általános európai összefüggésben kell nyomtatékosan hangsúlyozni, hogy Magyarországon előbb jelentek meg népfelvilágosító könyvek, mint azokat a kormányzat politikai és ideológiai szempontoktól vezettetve felfedezte volna. Az érdem alighanem a magyar orvosi rendé, de megilleti az elismerés a megyéket és a városokat is, amelyeknek alkalmazásában az orvosok dolgoztak, és egészen biztosan tudtak alkalmazottaik terveiről.

A szövegek még alapos feldolgozásra várnak, mert olykor azt sem nagyon lehet tudni, hogy milyen nyelven fogalmazták meg első változatukat. Az irodalomra leginkább a nép-fogalom és az új közönségnek megfelelő stílus tartozik belőlük, a nyelvészekre mindenekelőtt annak eldöntése, hogy szóanyaguk mennyiben új, vagyis hogy van-e bennük olyan tendencia, ami utóbb nyelvújítási mozgalommá szerveződött. Ha van ilyen nyom, azt hiszem, másként ítélnéjük meg a nyelvújítást, mert hiszen kitűnhetik, hogy van egy Bessenyei előtti szakasza, s olyan vonásokra akadhatunk, amelyek a processus spontán, mintegy alulról jövő, részben tudományos, részben ipari, mezőgazdasági és kereskedelmi indíttatású, kevésbé ideologizált kezdeteire engednek következtetni.

Eme nyomok a latin–magyar többnyelvűség dokumentumaiból olyképpen tűnhetnek elő, hogy a népfelvilágosító könyveket latinul tudó, művelt emberek írták, akik a maguk működési körében megöröktették valamiképpen munkásságuk indi-

tékait. A XVIII. század Bessenyei előtti szakaszában például jónéhány kisebb-nagyobb szótárféleség lappang: a jezsuita Bartakovics József *Metallurgikon* c. költeményének végén latin–magyar–német bányászati szójegyzék bújik meg, és még vagy öt másik várja azt a kutatót, aki vállalkozik feldolgozásukra. Nyelvi tudatosodás a XVIII. század elejétől mindenképpen megfigyelhető: attól kezdve, hogy Bél Mátyás Cellarius nyomán népnyelveken tanította a latin grammatikát, és kis többnyelvű szótárt adott ki; attól kezdve, hogy egy horvát jezsuita latin–horvát szótárába magyar értelmezéseket vett fel, melyek valószínűleg nem Pápai Páriztól kerültek át hozzá, a szakirodalomban pedig azóta, hogy Balázs János nagyszombati szótárszerkesztő iskoláról beszélt nemrégiben – mióta az említett adatok felszínre vagy újból felszínre kerültek, megvan a remény, hogy nem éppen könnyű kutató munka után másként látjuk mind a latinság és a magyar nyelvűség, mind a hazai többnyelvűség kérdését, és történelmileg reálisabban értjük múltunkat. Nem utolsósorban azért, mert a régi Magyarország kultúrtörténetileg egészében véve alighanem jobb annál, mint amit ez idő szerint képzelünk róla.